

Utóirat: a csend és a mi^{*}

George Steiner azzal a kijelentéssel zárja Babel után című könyvét, „melyben oly alapos vizsgálat tárgya Babel problémája és a nyelv természete”, hogy a Kabbala

úgy tudja, hogy egyszer eljön majd a megváltás napja, s azután többé nem lesz szükség fordításra. Az emberi nyelvek mind visszatérnek a mindenki számára érthető ősi, elveszett nyelv világosságába, ami Isten és Ádám nyelve volt. [...] A Kabbala azonban egy ezoterikusabb eshetőségről is tud. Feljegyzi azt a kétségkívül eretnek feltevést is, hogy egyszer eljön majd a nap, amikor a fordítás nemcsak szükségtelen lesz, de egyszersmind elképzelhetetlen is. Mert a szavak fellázadnak majd az ember ellen. Lerázzák magukról a jelentés béklyóját. És „csak maguk lesznek, s olyanok, mint holt kövek a szánkban”. A férfiak és nők azonban mindkét esetben örökre megszabadulnak majd a bábéli romlás terhétől, és a pompájától is. De vajon melyik esetben lesz nagyobb a csönd?¹

A csend éppúgy az ábécé teremtménye, mint a szó: a szó és szó közötti szünet, a szöveg csendes szemlélése, a meditatív gondolkodás csendje mind az alfabetikus csend formái. Csendünkben is a betű emberei vagyunk, otthonosan mozgunk a történelem szigetén, az ábécé területén. Legtöbbünknek legjobb esetben is csak sejtése van a szavak előtti csendről; ahogy közülünk sokan az ellenkező utat járták be és a csendet valami mechanikussá alakították át, a pittyegést a pittyegéstől elválasztó „nem”-mé.

A *Teremtés könyve* (1,6–7) a csend kezdetéről szól, a csendről, mielőtt az a történelem anyagává vált volna: amikor az Úr az első aranyfóliát (ezt a szót általában „mennyezetnek” [*firmament*] fordítják) kalapálta,

DOI: 10.61901/Kellek.2025.73.11

* A szöveg eredeti megjelenési helyét lásd Ivan Illich – Barry Sanders: *Postscript: The Silence and the We*. In uók: *ABC: The Alphabetization of the Popular Mind*. Penguin, London, 1988, 119–127.

1 George Steiner: *Babel után. Nyelv és fordítás*. 2. kötet. Ford. Bart István. Corvina, Budapest, 2009 [1992], 170.

elválasztotta az alant zúgó vizeket az odafent dübörgő vizektől.² Egy három hüvelyknyi szilánkkal, vagyis egy csillogó fóliával kezdődött a csend, akárcsak egy válaszfal, amely távol tartja egymástól a Menny és a Mélység hangjait. A csend volt az első teremtmény a Földön. Belőle nőtt ki a „Föld”. És ez az a csend, amelyből később a történelem formát öltött, ahogy az emberi hangok rezgésbe hozták.

Ez a csend eltűnt az orwelli rejtjelezés kiégett világából. Helyére a „nulla” lépett, amely elválasztja a pittyegéseket egymástól. És ez az egy- nulla-egy, nem a csend, az az anyag, amelyből a Winston és Julia közötti interfész készül. A 101-es szoba önbecsapása után ez a két poszthumán nemcsak a szavakon, hanem immár a „csenden” is túl van, és ugyanígy túl vannak abbéli képességükön, hogy a „mi” személyes névmással utaljanak együttlétükre. Kettőjük interaktív gyülekezetévé váltak. Az új Ádám és Éva egy számítógép teremtményei.

A beszélgetés, amelyet az írott szó történetéről kezdtünk, számunkra a „csend” és a „mi” történetének kereséseként ért véget. A „csend alfabetizációja” minden fázisában megelőzi a beszédét. Genezise az álef-bét első karaktere, az álef.

A megnyilatkozásokat megelőző csend erejét egy 18. századi rabbi, Menáhém Mendel Taub írja le, aki felteszi a kérdést, hogy mit hallhattak Izrael Gyermekai valójában, és mit hallottak, amikor megkapták a Tízparancsolatot. Egyes rabbik azt állították, hogy az összes parancsolat az isteni hangon közvetlenül a Gyermekekhez szólt. Mások szerint az izraeliták csak az első két parancsolatot hallották – „Én vagyok az Úr, a te Istened” és „Ne legyen mellettem más istened”³ –, mielőtt megrendültek, nem tudták tovább elviselni az isteni hangot, és kénytelenek voltak Mózesen keresztül megkapni a többi parancsolatot.

Mendel úgy vélte, hogy még az első két parancsolatot sem adták át a Gyermekeknek, hanem csak a csendet. Csak az álefet hallották, azt a héber betűt, amellyel az első parancsolat kezdődik, az *áni* vagy *ánochi* szó álefjét: „én”. Gershom Scholem így kommentálja ezt az elméletet: „Az *álef* mássalhangzó nem jelent mást, mint a gége által elfoglalt pozíciót, amikor egy szó magánhangzóval kezdődik. Ennélfogva az *álefről* azt lehet mondani, hogy minden artikulált hang forrását jelöli”.⁴ Tehát az *álef* tehát, a héber fonetikai rendszer első karaktere önmagában nem jelent

2 Biblia. Ford. Kecskeméthy István. CE Koinónia, Kolozsvár, 2009, Gen. 1, 6–7.

3 Biblia, Deut. 5, 6–7, 212.

4 Gershom Sholem: *Zur Kabbala und ihrer Symbolic*. Rhein-Verlag, Zürich, 1960, 47. Jelen fordítás alapját a Sholem-kötet angol változata képezte: *On the Kabbalah and Its Symbolism*. Ralph Manheim fordítása. Schocken Books, New York, 1996 [1965], 30. (A szerk.)

semmilyen hangot, hanem a száj megnyitására szólít fel, rögzítve ezzel az ajkak helyzetét a következő hanghoz. A kabbalisták az *álefet* tekintik az összes többi karakter szellemi gyökerének, és szerintük a száznak ebből a megnyitásából, a tökéletes csendből ered minden emberi érintkezés. Ennélfogva, ahogy Scholem mondja, Mendel rabbi a Sínai-hegyi kinyilatkoztatást végtelen jelentőségű, de minden konkrét jelentéstől mentes eseményné alakítja át.

A sémi írásmódban a csend rögzíthetetlen. Egyetlen rabbi sem kérné a tanítványaitól, hogy betűzzenek ki egy szót; azt akarja, hogy tudják, hogyan néz ki a szógyök. Csak az ábécé képes megidézni a csendet, és elhelyezni azt a lapon. Először a csend kúszik a betűk közé, és teszi lehetővé a betűzést az olvasás helyett. Aztán a római szerzetesek, akiknek az volt a feladatuk, hogy latinul tanítsák az íreket, szóközöket tesznek a szavak közé. A mondatokat szó szerint felboncolják, egyes szavakra bontják fel. A szünetként rögzített csend azt teszi a nyelvvel, amit a kés tesz az anatómussal. Sorok helyett szavakból álló könyveket hoz létre. A megnyilatkozásokat, amelyeket a fül egészként hall, *lemmákra* bontják, ahogyan a késő középkor orvosai feldarabolják a testeket, hogy láthatóvá tegyék belső szerveiket. A csend, akár egy kés, ha láthatóvá teszik, olyan szöveget hoz létre, amely illeszkedik a szemhez. Ez pedig előfeltétele annak, hogy a szöveget egy pillantással megragadjuk – hogy csendben szemléljük, ne pedig a beszéd ritmusában halljuk. Ahogy a 19. század „szövege” a beszéd részei közötti rend vizuális érzékeléséből születik, úgy néhány évszázaddal később a modern organizmus is a felboncolt szervezet pályája közötti fiziológiai rend (fogalmi) eredményeként jön létre.

Miután a csend a beszédrészek közé tolakodott, most eltávolítja a fület a lapról. Először „szavakat” teremtett, most pedig egy újfajta, távolságtartó olvasót hoz létre. Ez az új olvasó ugyanolyan hozzáállással szemléli az íróasztalon lévő lapot, mint ahogy a saját lelkiismeretét vizsgálja a gyónás során, amelyet a negyedik lateráni zsinat minden évben megkövetel tőle. Az önéletrajzíró öninkvizíciót hajt végre: lelkiismeretét aprólékosan kínozza, hogy feladja makacs hallgatását. Évszázadokkal később még a tudatalattit is napvilágra kell hozni a díványon. Ez a modern személyiség teljesen egyedül ássa bele magát egy másik által a múltban írt szövegbe, vagy indul el az egyre magányosabb úton abba a szövegbe, amelyet a múlt tudatos énje a felszíne alatt hagyott.

A csend alfabetizációja az „én” és az analitikus *mi* új magányát vonta magával. A *mi* most egy sor a kommunikáció által életre hívott szövegben. Nem a szavak előtti csend, hanem a zajok káoszában lévő üzenetek hiánya előzi meg az interaktív mintázat kialakulását. Az oralitás pretextuális *mije*, a lelkiismeret által meghaladott „etnikai” *mi* eltűnt a valóságból.

Tudjuk, hogy a hallgatás története az etnikus *miről* az analitikus mire való átmenetben tükröződik.

A *mi*, amelyet jelen könyvben emfatikusan használtunk, morfológiailag angol többes szám. Szemantikailag azonban közel áll egy kettős számhoz, amelyre az angol, valamikor az angolszász időkben, elvesztette sajátos formáját. Más indogermán nyelvek – például a szlávok – megőrizték ezt az alakot. És akár a gondolatnak és a szónak, akár az elbeszélésnek és a hazugságnak, a *minek* is van történelme.

A *mi*, amin el akarunk gondolkodni, nem szerzőpárosunk kettőse, hanem az a személyes névmás, amellyel a beszélő többes szám első személyre utal. Nos, mi ez az első személy? A válasz meglehetősen egyszerű, ha egyes számban lévő személyről van szó: „én”, az első személy, „te hozád”, a második személyhez beszél. Ezzel egy harmadik személyről állítok valamit, aki nem beszélő, de nem is megszólított. Azzal, hogy megszólítok egy személyt, akit úgy nevezek, hogy „te”, ezt a személyt abban a pillanatban egyedivé teszem a magam számára – és megkülönböztetem ezt a „te”-t bármely harmadik személytől: személytől vagy dologtól. Ezáltal a *te* majdnem annyira egyedi, mint az *én*. Még a visszaélés sem csökkenti a kimondott *teben* rejlő erőt, hogy létrehozza ezt a rendkívüli köteléket. Néhányan, akiket megkínóztak, arról számolnak be, hogy nem a fájdalom, hanem a rendőr megszólítása törte meg őket. A szoros összeköttetésben lévő *tevel* éles ellentétben a harmadik személynek óriási hatásköre van. A harmadik személybe beletartozik mindaz, amiről az első személy úgy dönt, hogy elmond a másodiknak. Minden *te* magában foglalja a válasz csíráját – nem úgy az *ő*, legyen az *nő*, *férfi* vagy *az*.

Az első személy általában nem nevezi magát a nevéen. Az első személy névmást használ, egy tulajdonnév vagy egy főnév helyett használt szót. Minden nyelvben létezik ilyen névmás, amellyel a beszélő önmagára utal, bár a benne rejlő színezés – a megnyilatkozáshoz kapcsolódó gesztus – itt-ott más és más. Az örmény vagy az irokéz nyelvben az *én* olyan, mint egy nyíl, amellyel a beszélő önmagára mutat; más nyelvekben az *én* inkább a visszavonulás, a távolságtartás felvételének benyomását kelti.

Etimológiailag az *én* lehet szemtelen, mint az angolban, de ugyanúgy lehet homályos is, mint a japánban, ahol az *én watakushi domo*, ami a legjobban ekképp fordítható: őszinte híved. Ám szemantikailag mindkét forma – a közvetlen és az eufemizmus – egyaránt egyértelmű önreferencia a beszélő részéről. Büszke vagy szerény, agresszív vagy szelíd, státusztól, kortól, hangulattól vagy szokástól függően, az egyes szám első személyű névmás olyan egyértelmű, mint egyetlen más kifejezés sem: annyit tesz, mint „ő, aki beszél”.

Az *énnek* ez az egyértelmű precizítása a többes számok képzésének feltétele. Valójában szinte ugyanazzal a közvetlenséggel, amellyel minden

nyelv a megszólító *ént* szembeállítja a megszólított *tevel*, valamiféle *mit* is biztosít. Egészen vitathatatlan, hogy az *én* és a *mi* oppozíciója alapvetőbb kategória, mint az egyes és a többes szám oppozíciója. Az angol beszélő számára természetesnek tűnik, hogy az egyes szám harmadik személy – az *ő*, legyen *férfi-nő-az* – létezése megköveteli, hogy legyen egy többes szám harmadik személy – egy *ők*. Ám nem minden nyelvben van ez így. A török semmi természetesen nem érez az angol többes szám megtanulásában. A török nyelv főneve egy létformát jelöl, elsősorban egy minőséget, és csak azután egy megszámlálható dolgot. A törökben a főnév csak akkor válik a mi értelmünkben tárgygyá, ha a felsorolást jelző kifejezéssel minősítik. A török számára a fontos különbség a „lakóhely” és a kettő, öt vagy akár egy „ház” között van. Amikor valakivel valamiről beszél, akkor a lényeges és a megszámlálható közötti különbséget hangsúlyozza – nem úgy, mint mi: az egyes számot bármely más számmal szemben. Még törökül is egyértelmű azonban a különbség az *én* és a *mi* között. Úgy tűnik, egyetlen nyelvből sem hiányzik olyan névmás, amely azt mondja: „én és...”.

Mégis, ez az „én és...” sokféleképpen ellentétben állhat az *én*nel. Ez még morfológiailag is igaz: Két különböző gyök – „én/nem; én/mi; ich/wir; ja/mi” – szembeállítása korántsem általános. Minden kontinensen vannak olyan nyelvek, amelyekben az *én* többes száma az *ének*. Délkelet-Ázsiától a Távol-Keleten át a finnekig, Alaszkáig és a Nagy-síkságig vannak olyan népek, ahol morfológiai többes számot használnak az *én*re, és gyakran egy másik, más gyökből származó névmás mellett használják. Az ilyen morfológiailag kettős *mivel* rendelkező nyelvek nagyon gyakoriak, és gyakran a két szó szemantikailag is különbözik egymástól. Lehet egy névmás, amely azt mondja: „én, te és esetleg mások”, és egy másik, amely azt mondja: „én és mások, de te nem”. Egy olyan egyszerű nyelv, mint a maláj, leküzdhetetlen nehézségeket okoz egyes angolul beszélőknek, mert nem tudnak hozzászokni ehhez a kettősséghez a *miben*. Úgy tűnik, a kwakiutlban létezik még egy másfajta *mi*, amely kizárja a *te* névmást, mert a törzsünk összetartozását hangsúlyozza – beleértve a halott tagokat is.

Az angolul beszélők számára a legegyszerűbb módja annak, hogy megértsék ezt a szemantikai burjánzást a többes szám első személyben, ha megnézik az új-melanéziai nyelvet, ahogyan a Pidgin English-t büszkén nevezik. A pidgin egy „kreol” nyelv: szintaktikája megmaradt maláj-polinéziai nyelvnek, de a legtöbb szava angol. *Mi*, az én vagyok; *you*, az te vagy; *yu-pely*, az te és a társad; *mi-pela*, az én és a társam, a társaim – én és a hozzám hasonló, ellentétben a *yu-pela*, te és a hozzád hasonlókkal. *Yumi*, ez te és én, akkor használatos, amikor a beszélő magában foglalja a te-másokat, de hangsúlyozni akarja kötődését hozzád, távolságot akar tartani a társaktól. Egyébként mondhatná azt is, ami a legkönnyebben adódik: *yumipela*, ti, emberek, velem és a társaimmal együtt. De persze

azt is megtehetné, hogy csak téged, engem és egy másikat választ ki, és azt mondja: *yu-mi-tripela*, és kizárja a többieket, akik véletlenül hallótávolságon belül vannak.

A különböző nyelvek még egy idődimenziót is belevesznek a *mijük*-be. Egyes bantu nyelvek (például a n'kosze) különbséget tesznek a már létrejött *mi* és a remélt *mi* között. Azt lehet mondani, hogy a mongolok és a dahomey-i ewék a remény dimenzióját helyezhetik a névmásba. Úgy tűnik, hogy különböző módszereik vannak a *mi* kifejezésére, amely *tőled* függ, hogy van-e esélyed arra, hogy a klánunk tagja legyél, vagy arról tájékoztatnak, hogy nem fogadnak el sógornak. A *ti* ezáltal válhat bim-bózó *mivé*.

Amikor ezt a könyvet írtuk, tisztában voltunk névmásunk szemantikai szegénységével. A modern *mi* semmit nem árul el a kollektív alany szándékáról. Csak a spanyolban maradnak a férfiak és a nők még mindig elválasztva egymástól, *nosotros y nosotras* néven, ám amikor a férfiak beszélnek, bátran bevonják a nőket is a *nosotros*-ba. A modern *mi* semmit nem mond a határainkról: ha a *mi* néhányat, sokat vagy megszámlálhatatlant jelöl. A *mi* semmit nem árul el a megszólított személyről – ha az hozzánk tartozik, ha elvárják, hogy csatlakozzon hozzánk, ha harmadik személyként ismerik el vagy ha idegenként tekintenek rá. És végül, ami a legfontosabb, a *mi* nem képes megmondani, hogy a mondat alanyának kell-e tekinteni az egyeseket; vagy mindannyian együtt vagyunk: a *Mi* egy alanyt alkot.

Ez a plasztikus *mi* nem mondja meg, hogy kik vagyunk. Ez a propaganda *mije*, amely bármilyen témát létrehozhat, és követelheti, hogy a megszólított azonosuljon vele; amely azt mondja, hogy „neked is közénk kellene tartoznod”; és amelyet a misszionárius, a humanista és a kereskedő használ. Ez az elszegényedett, határok nélküli *mi* lehetővé teszi *nekünk*, hogy *mi* azt mondhassuk, hogy (ma) bizonyos dolgokat érzünk, gondolunk és teszünk. Egy telhetetlen *mi*, amely magában foglalja a beszélőt – akár akarata ellenére is. A nyilvánosság előfeltételezi a *mi* ezen fajtáját. Ez a *mi* lehetővé teszi, hogy használója eltekinthessen tőlünk, hogy irányíthasson minket. Ez a *mi* a normálisaké, azoké, akik beleillenek.

Miközben mi ketten írtuk ezt a könyvet, az irodalmi *mi* folyamatosan elhallgatott bennünket, süket csendként, amely lehetetlenné teszi, hogy az olvasó bármit is megtudjon az íróról. Ezt a kortárs *mit* használva a beszélő szemantikai erőszakot követ el, olyan csoportokat foglalva magába, melyeknek a *mi* megfogalmazásának módja heterogén a megfigyelőéhez képest, és ezzel némaságba taszítja őket.

Nem vagyunk elég bolondok ahhoz, hogy akár csak viccből is azt javasoljuk, hogy térjünk vissza az etnikai csendhez, a szavak, a nyelv és a szöveg megjelenése előtti néma együttlélhez. Mi a könyv gyermekei

vagyunk. Ám szomorúságunkban mégis elég ostobák ahhoz, hogy vágyakozzunk az egyetlen néma tér után, amely vizsgálat alá vont életünkben nyitva marad, ez pedig a barátság csendje.

Tillmann Ármin fordítása